

חרדת (דו-)קיום: העיר המעורבת בין פְּטִישׁ הלאומיות ובין החיים המשותפים

הישאם שבאיטה ודניאל מונטרסקו

כולם מדברים על ערים מעורבות, אבל האם הן קיימות בכלל? (עולא נג'מי-יוסף ורות לויזן חן, 2021).
 לעת עתה ידי כולנו מגואלות בדם בשל ההתעכבות הממושכת בלקיחת אחריות למצבן של *مدن المركز الفلسطيني* (מדן אל-מרכז אלפּלסטיני, ערי המרכז הפלסטיני) – כן, הגיעה העת להפנים ולקרוא להן בשמן הגיאוגרפי ולא בזה הנפוץ, "הערים המעורבות", המשמר אותן בשוליה של החברה הפלסטינית (זהייה קונרוס, 2021).

עיר אוכלת יושביה

העיר השסועה לה יחדיו – שמות רבים לה: ערי המרכז הפלסטיני, ערים מאוימות (*مدن مستهدفة*), ערים קולוניאליות, ערים חצויות, ערים משותפות, ערים דו-לאומיות. ריבוי השמות מעיד על פוליטיקה סמיוטית הכורעת תחת עומס משמעויות סותרות. באירועי מאי 2021, התעוררות השיח סביב המונח "ערים מעורבות" (*مدن مختلطة*) חידדה פרדוקס מתעצם: המונח הזה מצביע לכאורה על מה שהעיר אינה, על היעדר תכונתה העיקרית, על אשליית ההוראה המילולית. למרות השם המבטיח, זעק השיח הציבורי, העיר אינה מה שהיא מתיימרת להיות. היא מוגדרת על דרך של שלילה לוגית ולכן יוצרת מרחב פוליטי שלילי. אולם השיום על דרך השלילה מפגין את המשטר; העיר המעורבת מגלמת את הפרדיגמה של הלאומיות האתנוצנטרית משום שהיא מצביעה על החרیגה המאפיינת את העירוניות בכללה.

בהקשר הישראלי, העיר מכונה "מעורבת" רק משום שָׁדָרוּת בה שתי קבוצות לאומיות ריביות, יהודית ופלסטינית. מלבד המרחב המשותף (שאמנם אין לזלזל בחשיבותו), לא רק ששתי הקבוצות אינן מצליחות לעצב חזון עירוני משותף – הן אף מתקשות להגיע להסכמה על מנגנון סביר שיאפשר שיתוף פעולה בסיסי. אירועי מאי 2011 המחישו לכולם

את המציאות העגומה: ב"עיר מעורבת" רב המפריד על המשותף. התברר כי הקשרים בין הקבוצות בה רופפים להפליא, ופרימתם המהירה חשפה באופן דרמטי את קריסת מודל העיר המעורבת אל תוך סתירותיה הפנימיות – המעמדיות, האתניות והמרחביות. למעשה, התברר כי דווקא העיר המעורבת רגישה יותר ממרחבים אחרים לתנודותיהן של רוחות הסכסוך הישראלי-פלסטיני, והיא התבלטה בהיותה אנומליה אמביוולנטית המעוררת תגובות מורכבות בשני הצדדים.

מה מקור האנומליה של ערים מעורבות? כמו במושגים ההלכתיים "תחום עירוב" או "שעטנו", ההיברידיות שבהן נתפסת כתופעה בלתי נסבלת, וארגונים כגון להב"ה אף רואים בה שואה לאומית. בהקשר הישראלי/פלסטיני, השיח הלאומי שהבנה את המולדת כאתר גאולה הפך את העיר למטונימיה של האומה והמדינה ("תל אביב – העיר שהולידה מדינה" ו"יפו כלת פלסטין"); אולם העיר המעורבת סרבנית מטבעה ודוחה את תכתיבי המדינה והלאום, גם אם החריגה מהפרדיגמה האתנוצנטרית ניכרת בעיקר בשולי העיר. כפי שהראו הסוציולוגים גיאורג זימל וזיגמונט באומן, האמביוולנטיות ביחס למודרנה פועמת בלב העיר, הפורעת סדרים ומהווה מוקד של "סדר הרסני וכאוס יצירתי" (Bauman 1998). בערים המעורבות מתח זה הוא סמן של טרגדיה לאומית ובה בעת גם ביטוי של תרבות חתרנית. בהקשר הרחב והנפיץ הזה, לערים הללו יש תפקיד מרכזי בהסלמה של אלימות פוליטית, או להפך – באפשרות לדמיין פשרה היסטורית המשמרת את הריבוי הדו-לאומי. באירועי מאי 2021 היינו עדים לקריסת המודל הליברלי של העיר המעורבת, שלא יכול עוד להכיל את האלימות האצורה בסיטואציה הדו-לאומית: עיר מעורבת נסבלת רק אם אינה מאיימת על ההגמוניה היהודית.

העיר המעורבת כאנומליה דו-לאומית

המושג "עיר מעורבת" מבטא מציאות חריגה במדינת ישראל. הרוב המכריע של יהודים וערבים בישראל, יותר מתשעים אחוזים מהם, מתגוררים במרחבים עירוניים וכפריים שאוכלוסייתם הומוגנית כמעט לחלוטין. לכן בשיח הציבורי העיר המעורבת מוגדרת על דרך השלילה – עיר שאינה ערבית או יהודית. מכאן משתמע, גם מבחינה מושגית, כי היישוב החד-לאומי הוא ברירת המחדל במציאות הישראלית, ואילו היישוב המעורב נתפס כחריג ומצדיק התייחסות מיוחדת כקטגוריה מסומנת ומובחנת, למשל בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

מצב זה ייחודי לישראל. העיר המודרנית היא אתר של מפגש ושל עימות בין קבוצות ופרטים מרקעים שונים הפועלים במסגרת אזרחית משותפת, אך בישראל מושג האזרחות עצמו שסוע. בערים רבות בעולם חיות קהילות שונות זו לצד זו, אלא שמרבית המדינות אינן ממשיגות את המציאות הרבת-תרבותית הזאת כ"מצב מעורב". הסבר להימנעות זו, ולו

חלקי, הוא שהמושג "עיר מעורבת" אינו מתיישב עם המודלים הנהוגים בעולם להגדרת הקשר בין המדינה לקהילותיה.

את המודלים האלה אפשר לחלק בחלוקה גסה לשני סוגים עיקריים. האחד הוא מדינת הלאום, הרואה בקבוצות השונות בחברה רקמה אחת ומסרבת להכיר בייחוד הקהילתי של כל אחת מהן; דוגמה לכך היא צרפת. מודל זה שואף ליצור חפיפה בין הזהות הלאומית ובין המסגרת המשפטית, הן ברמה המדינתית הן ברמה המקומית. קל להבין מדוע המושג "עיר מעורבת" אינו מתיישב עם תפיסה זו: הוא טומן בחובו היעדר אחידות שסותר את התפיסה הלאומית.

המודל השני הוא המדינה הרב־תרבותית. המדינה הרב־תרבותית שואפת לקבל את הזהויות של הקהילות השונות החיות בה, ואף לתת לשוני תוקף משפטי המקנה לכל קהילה זכויות שוות; דוגמה לכך היא קנדה. באופן פרדוקסלי, גם עם מודל זה המושג "עיר מעורבת" אינו מתיישב, שכן הפיכת אופיה המעורב של העיר לקטגוריה מסומנת (marked category) פירושה שאופי כזה הוא חריג ואנומלי, בניגוד למציאות החברתית של מדינה כזאת. אך בישראל, בהיעדר חלופה בת קיימא, העיר המעורבת הישראלית־פלסטינית מתקיימת ביחס לפרדיגמה הלאומית לא כקטגוריה מטושטשת אלא כיוצא מן הכלל שמתפרש על פי עמדת הדובר: היהודי הליברל הדוגל ב"דו־קיום", הפלסטיני הלאומי הדוגל באוטונומיה קהילתית, היהודי הלאומן הדוגל בעליונות יהודית וכולי. העירוב העירוני מתברר כמושג פוליטי פוליסמי בעל יסודות תיאולוגיים ונורמטיביים, והוא ניזון מן הסתירות ביניהם.

בהקשר זה נכון למנות שלושה מאפיינים חשובים של העיר המעורבת בישראל. ראשית, כל הערים הללו מורכבות מרוב כזה או אחר של אוכלוסייה יהודית וממיעוט ערבי (בעכו שיעור האוכלוסייה הערבית הוא 33%, בלוד 30%, ברמלה 23%, בחיפה 11.5%, ביפו 31%, בנוף הגליל 25%, ובמעלות־תרשיחא 21.5%). שנית, האופי המעורב של אוכלוסיית העיר אינו משליך בדרך כלשהי על כוחן הפוליטי של הקבוצות השונות בפוליטיקה העירונית, אף שיש להן נציגות סמלית במועצת העיר. ברוב הערים המעורבות, הכוח הפוליטי נותר ברובו בידי הרוב היהודי. שלישית, במקרים רבים אין הלימה בין הגבולות הקהילתיים לגבולות המרחביים: שתי הקהילות, היהודית והערבית, עשויות להתגורר יחד בשכונות משותפות, ולעיתים אף בבניינים משותפים והטרוגניים.

הנה כי כן, שם התואר "מעורב" מטעה מסיבות שונות, חלקן סותרות, והאופי המעורב אינו מעיד על יחסים שוויוניים בין הקהילות. כאן מעניין לציין כי המושג "מעורב" שימש בעבר ברשויות מקומיות דווקא בהקשרים קולוניאליים אחרים. בתקופת השלטון הקולוניאלי הצרפתי באלג'יריה, למשל, המונח "רשות מקומית מעורבת" (commune mixte) שנטבע ב־1875 סימן מרחב ריבונות חלקית שדרכו ניהל הממשל הצרפתי את האוכלוסייה הילידית בסיוע "יועצים" ממונים צרפתים, ערבים ויהודים. לעומת ההגדרה האדמיניסטרטיבית הזאת עמדו שני מודלים אחרים של שליטה: רשות מקומית בניהול מלא (commune de plein exercice) ורשות מקומית ילידית (commune indigène). המנהל

ה"מעורב" עודד מגע בין אזרחים צרפתיים לנתינים אלג'יראים ערבים, ונתפס כשלב ביניים לריבונות מלאה שתסיר את ההבדל בין המטרופול לקולוניה. אבל בישראל הריבוד החברתי בערים המעורבות חריף ביותר ומתאפיין בכירור ביחסי שליטה היררכיים. ועם זאת, אופיין המעורב של הערים הללו בישראל מבטא מציאות של שכנות וחיים משותפים שמטבע הדברים טומנת בחובה חיבורים, חלקם הדוקים. מבחינה זו, באופן פרדוקסלי, העירוב הכפוי מזין את החיים המשותפים ואף מחזק אותם.

ללכת בין הטיפות: קריסת פרדיגמת הדו־קיום

המושג "עיר מעורבת" (mixed town) עלה לראשונה בדוח ועדת פיל (1937) שקמה בעקבות פרוץ המרד הערבי (1936-1939). מאז ואילך, רוב התוכניות שהוצעו לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני היו כרוכות בהפרדה פיזית בין שני הלאומים. לפי פרדיגמה זו, הערים המעורבות היו פתרון מאולץ שהמציאות הדמוגרפית כפתה על הצדדים, בבחינת הרע במיעוטו. ברכות הימים נותר הלך רוח זה בעינו והעיר המעורבת הייתה למציאות כפויה שאף אחד מהצדדים אינו חפץ בה, כל אחד מסיבותיו ומשיקוליו.

מדינת ישראל עצמה ראתה בעיר המעורבת בראש ובראשונה נגע מסוכן שאף עלול להיות ממאיר. העיר המעורבת סימלה את המציאות הדו־לאומית, וחמור מכך – אף המשיגה אותה בעצם שמה. היא סתרה במפורש את האידיאולוגיה הציונית השלטת, ששאפה ליצור מדינת לאום יהודית אתנוקרטית. לפיכך רשויות המדינה פעלו במרץ לאורך השנים, הן ברמת המדינה הן ברמה המקומית, בניסיון לשנות מציאות זו או לכל הפחות להביא לריכוכה. ניסיונות אלו לבשו לעיתים צורות בוטות ומפורשות (תוכניות ה"יהוד" למיניהן, "חיזוק" האוכלוסייה היהודית בלוד וביפו) ולעיתים הוסוו תחת מונחים מכובסים ועמומים שמטרתם הייתה ברורה לכול ("תוכניות פיתוח", "ג'נטריפיקציה", "חיזוק התיירות", "מיתוג מחדש"). לצד עידוד הנוכחות היהודית וחיזוקה נקטו רשויות המדינה במרוצת השנים בעקביות מדיניות שהקשתה על האוכלוסייה הפלסטינית ככל האפשר. בכל הערים המעורבות האוכלוסייה הפלסטינית סבלה ועודנה סובלת מאפליה קשה בכל תחומי החיים כמעט – תכנון, דיור, תרבות, חינוך. גם ברמה הסמלית הקפידו רשויות המדינה להבהיר לה את נחיתותה במרחב מחד גיסא ואת אופייה היהודי של העיר המעורבת מאידך גיסא. מדיניות זו באה לידי ביטוי כמעט בכל סממן סמלי, החל בשמות הרחובות (גם באזורים הערביים של העיר המעורבת) וכלה במחיקה וטשטוש של העבר הערבי בנרטיב ההיסטורי. נצרת עילית שינתה את שמה; ראש עיריית תל אביב-יפו רון חולדאי הגדיל לעשות והכריז, "הסרנו את המקף מתל אביב-יפו". ולמרות זאת, באופן בלתי צפוי ובלתי רצוי מבחינת הרשויות, מרבית האוכלוסייה היהודית הוותיקה בעיר המעורבת רואה באור שלילי את אופייה המעורב של העיר ומשתדלת להימנע ככל האפשר מחיים משותפים עם האוכלוסייה הערבית. הלך הרוח הזה מתבטא בהגירה יהודית שלילית

מהערים המעורבות לאורך השנים, בהפלייתם של שוכרי דירות ערבים על ידי בעלי דירות יהודים ובהדרה בחינוך.

גם בעיני האוכלוסייה הפלסטינית הייתה העיר המעורבת הכרח בלתי רצוי, ולכך יש כמה סיבות. ראשית, בהשוואה ליישובים ערביים, העיר המעורבת מסמלת בבוטות רבה את תבוסת 1948 ואת כישלונה של העצמאות הפלסטינית (הקרוי ישראלִיזציה, أسرلة). שנית, העיר המעורבת לא אפשרה בפועל לאוכלוסייה הערבית לנהל את ענייניה באוטונומיה כלשהי, ולו מינימלית, בניגוד ליישובים ערביים שמתנהלים במידה מסוימת של אוטונומיה ברמה המקומית. שלישית, האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות חשה על בשרה את מדיניות השלטון המרכזי והמקומי – אלה מבקשים להצר את צעדיה, מתייחסים אליה כאל בלתי רצויה ומנסים ללא הרף למחוק את זהותה ולצמצם את קיומה.

ובכל זאת, העיר המעורבת קיימת ומוחשית, ומטבע הדברים המציאות בה כופה עצמה על כלל תושביה ועל רצונותיהם. יש לציין כי זיכרון הנכבה הפלסטינית אינו רק גלעד לתבוסה אלא גם לצומוד (صمود) ולנוכחות הערבית במרחב; לעומת המרחבים שטוהרו לחלוטין מיושביהם המקוריים, העיר המעורבת מסמנת הווה מתמשך ועתיד אפשרי של קהילתיות פלסטינית, ואלה ממשיכים להזין פרויקטים פוליטיים גם לאור ההיסטוריה של הדיכוי. לצד זאת, קבוצות משתי האוכלוסיות, היהודית והערבית, ניסו לאורך השנים לשנות את נתוני הבסיס של הפרדיגמה השלטת והציעו, לעיתים באופן משתמע ומעומעם, פתרונות למצב הקיים. פתרונות אלו, שנתאר אותם כעת, לא הניבו תוצאות של ממש ולפעמים אף העמיקו את המשבר של הערים המעורבות משום שיצרו ציפיות שווא; הדבר מסביר במידה רבה את אופיו וחריפותו של המשבר שחוו הערים המעורבות במאי 2021. הפתרון הראשון הוא מוסדי ופוליטי, ויתרונו בכוחו הרטורי הדמוקרטי: היות שהעיר המעורבת היא דו־לאומית מבחינה דמוגרפית, לפחות בחלקים של העיר, מן הראוי שתושביה הערבים ייטלו חלק בניהולה, ורצוי חלק שווה, לפחות בעניינים הקשורים אליהם ישירות. התושבים הערבים בערים המעורבות העלו במרוצת השנים דרישות שונות שהמשותף להן הוא התביעה למלא תפקיד פעיל יותר בניהול ענייני העיר. אלא שדרישה זו אינה קבילה מבחינת רשויות המדינה, משום שהיא מסמנת אפשרות של פרקטיקת ניהול פוליטי דו־לאומי. כאן יש לציין כי הרתיעה מדרישות כאלה אינה ייחודית לערים המעורבות; מדינת ישראל מצטיינת בריכוזיותה הגבוהה, וביזור הסמכויות מהרמה הארצית לרמה המקומית מצומצם ביותר. מדיניות ריכוזית זו משרתת בין היתר רצון פוליטי שמטרתו לחזק את ההגמוניה של הרוב היהודי ולהצר ככל האפשר את מרחב החיים של האוכלוסייה הערבית כמעט בכל התחומים: הקמת יישובים ערביים חדשים, קביעת גבולות היישובים, הקמת אזורי תעשייה ביישובים הערביים, הכרה ביישובים קיימים בנגב ובגליל ועוד. חשוב גם לציין כי חלק מהאוכלוסייה הערבית נרתע בעצמו מן הדרישות הפוליטיות הפרגמטיות, מחשש שאלה ישמשו עלה תאנה לכיסוי על שימורם של יחסי הכוחות ולדחייתו של שיתוף אמיתי. בשיח המקומי המצב הזה מכונה "דו־קיום בין סוס לרוכבו". הנה כי כן, הפתרון

המוסדי הפוליטי נועד לכישלון בשל חסמים פוליטיים הנוגעים לעצם מהותה של מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית.

הפתרון השני הוא יוזמות של פעילים יהודים וערבים שתכליתן בניית בסיס שוויוני מהותי משותף לשתי האוכלוסיות, באמצעות הקמתן של מסגרות חינוך דו-לשוניות (כגון רשת בתי הספר יד ביד) ועידוד מפגשים ופעילויות משותפות, תוך הקפדה על ייצוג שוויוני של שתי האוכלוסיות והכרה הרדית בזהויותיהן הלאומיות. אולם בפועל השפעתן של היוזמות הללו שולית יחסית, והן אינן משליכות לעת עתה על הדינמיקה של היחסים המורכבים בין שתי הקבוצות בערים המעורבות.

כישלונם של שני הפתרונות האלה הותיר בערים המעורבות חלל פנוי להופעתן של תופעות אחרות, שערערו עוד יותר את מרקמן העדין ממילא של הערים המעורבות ועמדו במוקד השיח שליווה את האירועים של מאי 2021. התופעה הראשונה היא אידיאולוגיה פרו-אורבנית, שמתיימרת להיות ליברלית אך למעשה מפקירה את העיר לכרישי הנדל"ן. לכאורה, היא מבקשת לאפשר לכוחות השוק לפעול באופן חופשי ואינה כרוכה במדיניות יזומה אקטיבית. רבים מהמצדדים בה אף מצהירים על תמיכתם המלאה בשוויון זכויות בין יהודים וערבים ומצדיקים את תביעותיה של האוכלוסייה הערבית לצמצום פערים. אלא שבפועל כוחות השוק החופשי דוחקים את הערבים מהערים המעורבות, מעמיקים את הפערים, מחריפים את משבר הדיור – במיוחד באזורים שבהם ערך הנדל"ן גבוה, דוגמת יפו ועכו – ומובילים לתהליך הג'נטריפיקציה המואץ המתרחש בחלק מהערים המעורבות. הסיבות לכך רבות ומגוונות; נציין כאן רק כי מסיבות היסטוריות ופוליטיות, רבים בחברה הערבית מתגוררים בנכסי רשות הפיתוח במעמד פגיע של "דיירים מוגנים", ורשויות המדינה – ובמיוחד רשות מקרקעי ישראל – יכולות לפנותם בקלות מבתיהם ולמכור את הבתים בשוק החופשי לכל המרבה במחיר. בנסיבות אלו, האידיאולוגיה הליברלית נתפסת בשיח הערבי כדרך מתוחכמת אך אלימה במיוחד לנשל את הערבים מנכסיהם ולפנותם מערים. על הרקע הזה של משבר הדיור ושיח הזכות לעיר (שהתבטאו בסיסמה "יפו לא למכירה – יafa مش للبيع") יש להבין את התגובות האלימות בערים המעורבות באירועי מאי 2021.

התופעה השנייה, שפעולתה גלויה ומוצהרת, היא חדירה יזומה של גרעינים תורניים לשכונות בערים מעורבות מתוך כוונה ברורה לייחד את העיר. תופעה זו, שיעל שמריהור-ישורון מכנה אותה אתנו-ג'נטריפיקציה בחסות המדינה, זוכה לגיבוי מצד כוחות הביטחון ורשויות התכנון. בין המאמץ האקטיבי הזה לייחוד העיר ובין היד הנעלמה של השוק החופשי, הקהילה הפלסטינית עומדת בפני שוקת שבורה ומשבר קיומי.

החלופה שלא נוסתה

אירועי מאי 2021 חשפו כי הדו־קיום, גם כמשאלת לב, מחפה על חרדת קיום עמוקה ברמה הקהילתית והאישית. הבעיות והפתרונות שמנינו הם שני צדדים של אותו מטבע – הם מקיימים את "העיר המעורבת" בתוך הפרדיגמה הלאומית האתנוצנטרית בניסיון להגיע לאיזון כוחות, אך הדבר הופך פחות ופחות אפשרי. הניסיונות הבלתי אפשריים להגביר את תחושת ההוגנות במציאות שנשלטת על ידי אי־שוויון מבני קרסו עוד בטרם הבשילו; אל הריק שהותירו אחריהם חדרו שחקנים כגון יזמי נדל"ן וגרעינים תורניים, שמשעתקים את יחסי הכוח הקלוקלים בין הקהילות ואף מחזקים אותם. ללא פירוק של יחסי הכוחות, ללא דה־קולוניזציה של העיר המעורבת, אין כל תוחלת לניסיונות לאזנה. המשבר הבא יוכל להימנע רק אם יינקט הצעד המתבקש: הכרה שוויונית ומהותית בזכויותיה הקבוצתיות של הקהילה הפלסטינית.

הקליניקה המשפטית, אוניברסיטת תל אביב

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה המרכז-אירופית

ביבליוגרפיה

נג'מי־יוסף, עולא, ורות לויזן חזן, 2021. "כולם מדברים על ערים מעורבות, אבל האם הן קיימות בכלל?," פוליטיקלי קוראת.
קונרדוס, זהייה, 2021. "אפשרות יפואית", הזמן הזה.

Bauman, Zygmunt, 1998. "Urban Space Wars: On Destructive Order and Creative Chaos," *Space and Culture* 2(3), pp. 109–123.